19. सत्यं मयूरः

સંસ્કૃત રૂપકોના દસ પ્રકાર છે. તેમાંનો એક પ્રકાર પ્રહસન છે. આ પ્રહસન એકાંકી હોય છે અને તેનું કથાવસ્તુ એક દિવસ પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવાં જે અનેક પ્રહસનો રચાયાં છે, તેમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ भगवदज्जुकीयम् નામના પ્રહસનને મળી છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે આના રચયિતા બોધાયન નામના કવિ છે, જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો આ રચના કોઈ અજ્ઞાત કર્તાની છે, એમ માને છે. આનો રચનાકાળ લગભગ ઈ.સ.ની ચોથી સદીનો છે. પ્રસ્તુત નાટ્યાંશ આ भगवदज्जुकीयम् પ્રહસનમાંથી સંપાદિત કરીને લેવામાં આવ્યો છે.

ગરીબ પરિવારમાં જન્મેલો શાંડિલ્ય સરળતાથી ખાવાનું મળી રહેશે એવી ભાવનાથી ઘર છોડી દે છે અને બૌદ્ધ સાધુ બની જાય છે પરંતુ અહીં તો વારંવાર ઉપવાસ કરવાના હોવાથી હવે આ શાંડિલ્ય બૌદ્ધ સાધુનો વેશ છોડી દઈ એક પહોંચેલા યોગી સાધુનો શિષ્ય બને છે. અહીં પણ તેને તો ખાવામાં જ રસ હોય છે પણ એના આ ગુરુ સતત ભણવાની ફરજ પાડતા હોય છે. રોજ ભિક્ષા લેવા માટે નગરમાં આવતા આ ગુરુ-શિષ્ય એક દિવસે સમય કરતાં વહેલા નગરમાં આવી ચઢે છે. સમયની કિંમત જાણનાર ગુરુ પોતાના શિષ્યને આ સમય દરમિયાન રસ્તામાં આવેલા એક બગીચામાં બેસીને થોડું ભણી લેવાનું કહે છે. બંને જણ બગીચામાં પ્રવેશ કરે છે, તે સમયનું દૃશ્ય આ નાટ્યાંશમાં છે.

શાંડિલ્યની બહાનાબાજી હાસ્ય પીરસે છે. આ સંવાદ ઉપરથી એ વાતનો ખ્યાલ આવે છે કે બાળપણમાં માતાએ કહેલી વાતોની કેટલી ગંભીર અસર માનવીના જીવન ઉપર પડતી હોય છે. માણસ ગમે તેટલો મોટો થઈ જાય તો પણ માતાએ કહેલી વાતોથી તેનામાં જે સંસ્કાર પડી ગયા છે, તે દૂર થઈ શકતા નથી. વળી, વિદ્યા શા માટે ભણવી જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ અહીં આવતા સંવાદોમાંથી મળી રહે છે.

शाण्डिल्यः – भो भगवन् ! इदमुद्यानम्।

परिव्राजकः – प्रविश अग्रतः।

शाण्डिल्यः – भगवान् एव पुरतः प्रविशतु। अहं पृष्ठतः प्रविशामि।

परिव्राजकः – किमर्थम्।

शाण्डिल्यः – पौराणिक्याः मम मातुः श्रुतम् अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धो व्याघ्रः प्रतिवसति। तत् भगवानेव पुरतः प्रविशतु अहं पृष्ठतः प्रविशामि।

परिव्राजकः – बाढम्। (प्रविशति।)

(ततः प्रविशति शाण्डिल्यः।)

शाण्डिल्यः – अविहा ! व्याघ्रेण गृहीतोऽस्मि। मोचयथ मां व्याघ्रमुखात्। अनाथ इव व्याघ्रेण खादितोऽस्मि। इदं खलु रुधिरं प्रस्रवति कण्ठात्।

परिव्राजकः – शाण्डिल्य ! न भेतव्यं, न भेतव्यम्। मयूरः खलु एषः।

शाण्डिल्यः – सत्यं मयूरः।

परिव्राजकः – अथ किम्। सत्यं मयूरः।

शाण्डिल्यः – यदि मयूरः उद्घाटयामि अक्षिणी।

परिव्राजकः – छन्दतः।

शाण्डिल्यः – अविधा ! दास्याः पुत्रो व्याघ्रो मद्भयेन मयूररूपं गृहीत्वा पलायते। ही ही ! चम्पक-कदम्ब-सप्तपर्ण-चन्दन-तगर-खदिर-कदलीसमवकीर्णं मालती-लता-मण्डप-मण्डितं सुखावहमहो रमणीयं खलु इदम् उद्यानम्।

परिव्राजकः – मूर्ख ! क्षणे क्षणे क्षीयमाणे शरीरे किं ते रमणीयम्। आगच्छ वत्स ! पठ तावत्।

शाण्डिल्यः – न तावत् पठिष्यामि।

परिव्राजकः – किमर्थम् ?

शाण्डिल्यः – पठनस्य तावत् अर्थं ज्ञातुम् इच्छामि।

परिव्राजकः – पठितपाठैः अपि कालान्तरविज्ञेया भवन्ति पठनार्थाः। तस्मात् पठ तावत्।

शाण्डिल्यः – पठनेन किं भविष्यति ?

परिव्राजकः – शृणु – पठनेन विना न प्राप्यते विद्या।

न विद्यया विना सौख्यं नराणां जायते ध्रुवम्।

अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो विद्याभ्यासं समाचरेत्॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) शाण्डिल्यः આ નામનો શિષ્ય **व्याघ्रः** વાઘ **मयूरः** મોર

(સ્ત્રીલિંગ) पौराणिक्याः પુરાણોનો અભ્યાસ કરનારી, પુરાણ જાણનારી

(નપુંસકલિંગ) उद्यानम् બગીચો, બાગ **रुधिरम्** લોહી, રક્ત

વિશેષણ : सुखावहम् रमणीयम् (उद्यानम्) સુખનું વહન કરનારો, પસંદ આવે તેવો - ગમી જાય તેવો સુંદર (બાગ) **क्षीणमाणे (शरीरे)** ક્ષીણ થતા (શરીર)માં

અવ્યય : अग्रतः આગળથી **पुरतः** સામેથી **पृष्ठतः** પાછળથી **अविहा** દુઃખમિશ્રિત આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવા માટે વપરાતો અવ્યય, હાય રે ! **अथ किम्** હા સ્તો, તો શું **छन्दतः** ભલે ત્યારે, મરજી મુજબ **अविधा** દુઃખમિશ્રિત આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવા માટે વપરાતો અવ્યય, હાય રે ! **तावत्** તેટલું, તે મુજબનું

સમાસ: अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धः (अशोकस्य पल्लवः (अशोकपल्लवः, षष्ठी तत्पुरुष), अशोकपल्लवस्य अन्तरम् (अशोकपल्लवान्तरम्, षष्ठी तत्पुरुष), अशोकपल्लवान्तरे निरुद्धः – सप्तमी तत्पुरुष)। व्याघ्रमुखात् (व्याघ्रस्य मुखम्, तस्मात् – षष्ठी तत्पुरुष))। मद्भयेन (मत् भयम्, तेन – पञ्चमी तत्पुरुष)। मयूररूपम् (मयूरस्य रूपम् – षष्ठी तत्पुरुष)। चम्पक-कदम्ब-सप्तपर्ण-चन्दन-तगर-खदिर-कदलीसमवकीर्णम् (चम्पकः च कदम्बः च सप्तपर्णः च चन्दनः च तगरः च खदिरः च कदली च चम्पक-कदम्ब-सप्तपर्ण-चन्दन-तगर-खदिर-कदल्यः (इतरेतर द्वन्द्व), ताभिः समवकीर्णम् – तृतीया तत्पुरुष)। मालती-लता-मण्डप-मण्डितम् मालतीलतायाः मण्डपम् (-मालतीलतामण्डपम्, षष्ठी तत्पुरुष), मालतीलतामण्डपेन मण्डितम् – तृतीया तत्पुरुष)। पठितपाठैः (पठितः पाठः येन – पठितपाठः, तैः – बहुव्रीहि)। कालान्तरविज्ञेया (कालस्य अन्तरम् (कालान्तरम्, षष्ठी तत्पुरुष), कालान्तरे विज्ञेया – सप्तमी तत्पुरुष)। धर्मार्थमोक्षेभ्यः (धर्मः च अर्थः च मोक्षः च – धर्मार्थमोक्षाः, तेभ्यः – इतरेतर द्वन्द्व)। विद्याभ्यासः (विद्यायाः अभ्यासः – षष्ठी तत्पुरुष)।

કૃદંત : (क.भू.कृ.) गृहीत ગ્રહણ કર્યું, પકડ્યું **खादित** ખાધેલું, ખાધું **(वि.कृ) भेतव्यम्** ડરવું જોઈએ, ડરવા યોગ્ય **रमणीयम्** ગમવા યોગ્ય, ગમે તેવું

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) आ + गम् > गच्छ् (आगच्छति) આવવું **पठ् (पठति)** ભણવું, પાઠ કરવો **इष् > इच्छ् (इच्छति)** ચાહવું, ઇચ્છવું

છઠ્ઠો ગણ : (પરસ્મૈપદ) प्र + विश् (प्रविशति) પ્રવેશવું, દાખલ થવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धो व्याघ्रः અશોકનાં પાંદડાંઓની પાછળ અટકીને ઊભેલો-સંતાયેલો વાઘ **प्रतिवसति** રહે છે **तत्** તેથી **बाढम्** વારુ, ભલે ત્યારે. **व्याघ्रेण गृहीतोऽस्मि** વાઘે મને પકડી લીધો છે. વાઘ દ્વારા હું પકડાઈ ગયો છું. **मोचयथ मां व्याघ्रमुखात्** છોડાવો મને વાઘના મોઢામાંથી. **अनाथ इव** અનાથ હોઉં એમ **व्याघ्रेण खादितोऽस्मि** વાઘે મને ખાઈ લીધો છે. વાઘ દ્વારા હું ખવાઈ ગયો છું. **रुधिरं प्रस्रवति** લોહી વહી રહ્યું છે. **कण्ठात्** ગળામાંથી, કંઠમાંથી **मयूरः खल्वेषः** આ તો સાચે જ મોર છે. **सत्यं मयूरः** સાચે જ મોર છે ? **यदि मयूरः उद्घाटयाम्यक्षिणी** જો મોર જ હોય તો હું મારી આંખો ઉઘાડું છું. **दास्याः पुत्रो व्याघ्रः** દાસીનો દીકરો એવો વાઘ (સંસ્કૃત ભાષામાં दास्याः पुत्रः – એ પ્રયોગ કોઈ વ્યક્તિ તરફ ઊતરતો ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે થાય છે.) **मद्भयेन** મારી બીકે, મારા ભયથી **मयूररूपं गृहीत्वा** મોરનું રૂપ લઈને, મોરનું રૂપ ધારણ કરીને **पलायते** ભાગી જાય છે. ભાગી ગયો છે. **ही ही !** અહો હો **चम्पक-कदम्ब-सप्तपर्ण-चन्दन-तगर-खदिर-कदलीसमवकीर्णम्** ચમ્પક, કદમ્બ, સપ્તપર્ણી, ચંદન, તગર, ખેર અને કેળથી છવાયેલું **मालती-लता-मण्डप-मण्डितम्** માલતીની વેલના મંડપથી શોભતું **मूर्ख** અરે પાગલ, મૂર્ખ **क्षणे क्षणे क्षीयमाणे शरीरे** ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થતા-ઘસાતા જતા શરીરમાં, ક્ષણે ક્ષણે જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે. **किं ते रमणीयम्** તારા માટે શું રમણીય હોય ? **न तावत् पठिष्यामि** ત્યારે તો હું નહિ ભણું. **ज्ञातुम् इच्छामि** જાણવા ઇચ્છું છું. **पठितपाठैः अपि** પાઠને જે લોકો ભણી ગયા છે, તે લોકોને પણ **कालान्तरविज्ञेयाः** સમય આવ્યે જાણમાં આવતા જણાય તેવા **पठनार्थाः** પઠનના-ભણવાના અર્થ **तस्मात् पठ तावत्** તેથી તો તું ભણ. **पठनेन किं भविष्यति** ભણવાથી શું થશે ? **पठनेन विना** ભણ્યા વગર **न प्राप्यते विद्या** વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. **विद्यया विना** વિદ્યા વગર **सौख्यम्** સુખનો ભાવ, સુખીપણું **ध्रुवम्** ચોક્કસ, નિશ્ચિત

2. સંધિ : अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धो व्याघ्रः (अशोकपल्लवान्तरनिरुद्धः व्याघ्रः)। प्रतिवसतीति (प्रतिवसति इति)। गृहीतोऽस्मि (गृहीतः अस्मि)। अनाथ इव (अनाथः इव)। खादितोऽस्मि (खादितः अस्मि)। पुत्रो व्याघ्रो मद्भयेन (पुत्रः व्याघ्रः मद्भयेन)। अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो विद्याभ्यासम् (अतः धर्मार्थमोक्षेभ्यः विद्याभ्यासम्)।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) शाण्डिल्यः उद्याने कस्मात् भयम् अनुभवति ? ◯

(क) चौरात् (ख) सिंहात् (ग) व्याघ्रात् (घ) परिव्राजकात्

(2) क्षणे क्षणे .... शरीरे किं रमणीयम् ? ◯

(क) नूतने (ख) क्षीयमाणे (ग) जायमाने (घ) वर्धमाने

(3) केन विना जनानां सौख्यं न भवति ? ◯

(क) शक्त्या (ख) सम्पत्त्या (ग) विद्यया (घ) बुद्ध्या

(4) पुरतः शब्दस्य विरुद्धार्थकः कः शब्दः ? ◯

(क) अग्रतः (ख) पृष्ठतः (ग) अनन्तरम् (घ) अपरः

(5) शाण्डिल्यस्य .... रुधिरं प्रस्रवति। ◯

(क) कण्ठात् (ख) कण्ठे (ग) कण्ठम् (घ) कण्ठेन

(6) व्याघ्रः मयूररूपं .... पलायते। ◯

(क) ग्रहीतुम् (ख) गृहीतम् (ग) ग्राह्यम् (घ) गृहीत्वा

(7) यदि मयूरः उद्घाटयामि अक्षिणी। अत्र अक्षिणी-शब्दस्य स्थाने उचितं शब्दं चिनुत। ◯

(क) नेत्राणि (ख) नेत्रे (ग) नेत्रम् (घ) नेत्रस्य

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

(1) कुत्र निरुद्धः व्याघ्रः उद्याने प्रतिवसति ?

(2) उद्यानं कः पुरतः प्रविशति ?

(3) शाण्डिल्यः कं व्याघ्रं मत्वा आक्रोशति ?

(4) विद्यां विना मनुष्याणां किं न जायते ?

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) श्रुतम् .... (2) निरुद्धः ....

(3) भेतव्यम् .... (4) विज्ञेयाः ....

(5) रमणीयम् ....

4. समासप्रकारं लिखत ।

(1) व्याघ्रमुखात् .... (2) धर्मार्थमोक्षेभ्यः ....

(3) पठितपाठैः .... (4) मयूररूपम् ....

(5) पठनार्थाः ....

5. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(1)	प्रविश	....	....
(2)	....	....	प्रस्रवन्ति
(3)	पठ	पठतम्	....
(4)	समाचरेत्	....	....

6. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) શાંડિલ્ય ઉદ્યાનમાં પ્રવેશતાં કેમ ભય અનુભવે છે ?

(2) પોતાને વાઘે પકડ્યો છે એમ માનીને શાંડિલ્ય કેવી બૂમો પાડે છે ?

(3) શાંડિલ્યે કરેલું ઉદ્યાનનું વર્ણન લખો.

(4) પઠનનો અર્થ કોણ ક્યારે સમજી શકે છે ?

(5) વિદ્યાભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ ?

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃતભાષાનાં આવાં બીજાં પ્રહસનો અને તેમના રચયિતાઓની માહિતી મેળવો.
- તમારા નગર-ગામમાં આવેલા બગીચાની મુલાકાત લો અને તે ઉપર નોંધ લખો.

•